

Nizami TAĞISOY

Qloballaşma və ədəbiyyatımızın çağdaş durumu

Qloballaşma lap geniş mənada bəşər övladının dilindən, dinindən, irqindən, milliyyətindən, ictimai düşüncəyə münasibətindən, sosial-mənəvi statusundan asılı olmayaraq, milli mədəniyyəti ümumi dünya mədəniyyətinin köməyi ilə zənginləşdirib, öz etnik mədəniyyətinin özünəməxsusluğunu və təkrarolunmazlığını qorumaq kimi başa düşülməlidir. Düzdür, onu başqa cür izah etməyə meyillilərin də sayı az deyildir. Lakin biz qloballaşmaya məhz bu rakursdan yanaşmağı daha məqbul hesab edirik.

Ədəbiyyatın materialında, məzmununda və mahiyyətində milli özünəməxsusluq qorunub saxlanılsa da, burada onların bir sıra sabit ümumi xüsusiyyətlər qəbul etməsi də mümkün və zəruri olur. Belə vəziyyət o zaman baş verir ki, ədəbiyyat nümayəndələri, bir tərəf-

dən, öz milli ənənələrinə söykənir, digər tərəfdən, tamamilə fərqli zaman və məkanlarda olan ədəbi ənənələrdən istifadə etmək istəyində bulunurlar. Belə olduqda ictimai şüurda və bədii ənənələrdə ümumbəşəri dəyərlərin təsdiqinə daha çox can atılır. Milli özünəməxsusluğun dərkə həm də ümumbəşəri dəyərlərlə zənginləşdirilib dərinləşdirilməklə xeyli digər yeni kefiyyətlər əldə edir.

Tamamilə fərqli məişət, adət, ənənə və mədəniyyətlərdə olanların məişəti, adət, ənənə və mədəniyyəti ilə geniş oxucu auditoriyasının tanış edilməsi mümkün olur. Digər ədəbiyyatlarda özünə yer etmiş bədii təcrübə və məharət doğma ədəbiyyata inteqrasiya edilir və s. və i. a. Şərq-Qərb (Asiya-Avropa), Şimal-Cənub (Avropa-Afrika-Atlantik Okean hövzəsi və Avropa – Şimali və Cənubi Amerika, Avstraliya, Yeni

Zellandiya) arasında ədəbi düşüncənin bədii sintezinə can atılır.

Burada ədəbiyyata, inkişafa, prosesə informasiya texnologiyalarının da birmənalı təsir göstərmədiyini vurğulamalıyıq. Belə halda vəziyyət o həddə gəlib çatır ki, bədii məhsulların xeyli qismi digər əvvəlki örnəklər əsasında (mövzu, süjet, obraz, hadisələrin axını, qəhrəmanlar, bədii tipajlar və s.) yaradılır. Onlarda ikinci və üçüncü növ məhsulun da ortaya çıxmasına zəmin hazırlamaqla, bir tərəfdən, ədəbi prosesin inkişafına, digər tərəfdən, aşağı əyarlı örnəklərin ədəbi dövriyyəyə buraxılmasına səbəb olur. Bu da ədəbiyyatşünaslığın, nəzəri-estetik problemlərin çözülməsinə neqativ təsir göstərir. Onun şaquli və üfüqi planlarda inkişaf etməsini əngəlləyir. Ən böyük bəla isə o zaman baş verir ki, ortabab, yaxud ondan lap aşağı əyarlı yazıçılardan bəzilərinin «əlləri uzun» olduğundan onların ədəbi tənqid məsələləri ilə məşğul olanlara təsir mexanizmləri yetərinə güclənir. Belələrinin gündəlik mətbuatda, media orqanlarında, kitab dövriyyəsində ədəbiyyatşünaslar tərəfindən rol və mövqeləri (buna heç bir ehtiyac olmadan belə) qabardılır, gözə soxulur, təqdir edilir. Səriştəli tənqidçilər belə olduğu halda məsələnin məğzindən xəbərdar olsalar da, susmağa daha çox üstünlük verirlər. Zay ədəbi məhsullar bədii-estetik baxımdan zövqsüz olmasına baxmayaraq, oxucunun gözünə dürtülür. Oxucu isə belə əsəri əlinə alar-almaz onu yerə qoyur, digər əsərlərə vaxt sərf etməyi daha üstün tutur. Bunu biz az qala gündəlik həyatımızda hiss etməkdəyik.

* * *

Artıq neçə onilliklərdir ki, ali məktəb auditoriyalarındayıq. Burada tələbələrin mütaliə etdiyi ədəbi nümunələr və isimlər arasında Azərbaycan ədəbiyyatı nümayəndələrinin əsərlərini az gördükdə və ya heç görmədikdə təəssüf hissi keçiririk. Əlbəttə, ədəbi nümunələrin gözə soxulması ilə onların həqiqi dəyərinin verilməsi arasında xeyli məsafə vardır. Axı ədəbi tənqid bəzi hallarda özünü aldatsa da (bu, xeyli hallarda bilərəkdən baş verir), oxu-

cunun aldadılması heç də asan başa gələn bir şey deyildir. Çünki oxucuya həqiqətən maraqlı bədii məhsul gərəkdir. O, çeynənmiş, döyülmüş, onu bezikdirən nümunələrdən zövq almır.

Bunları ona görə söyləyirik ki, sanki oxucunun zövqünü oxşayan yenə də klassik ədəbiyyat qalır. Bulver Leytton vaxtı ilə deyirdi: «Elmdə yeni, ədəbiyyatda köhnə kitabları oxu; klassik ədəbiyyat yeni ədəbiyyatdır». Neçə illərdir ki, biz tələbələrin Qərbi Avropa və rus klassikasını daha çox mütaliə etdiyini görürük. Bu mövzuda məqalə yazmaq barədə düşünərəkən Bakı Slavyan Universitetində Azərbaycan və rus filologiyasında təhsil alan tələbələr arasında onların hansı ədəbiyyatı və hansı müəllifləri oxuduqları ilə bağlı üç qrupda sorğu apardıq. Bundan başqa mühazirə zamanı onların masa üzərində qoyduqları bədii əsərlərə də nəzər saldıqda tələbələrin daha çox Avropa müəlliflərini mütaliə etdiklərinin şahidi olduq. Onların sırasında – Aqata Kristi («On zənci balası», «Ölümlə görüş»), Paolo Koelo («Kimyəgər»), Sara Cio («Duzlu külək», «Mart bənövşələri», «Min bir sifətlər arasında», «Böyürtkənli qış»), Mark Levi («Başqa xoşbəxtlik»), Veranika Rot («Devergent»), Con Faulz («Kolleksiyaçı», «Fransız leytenantın məşuqəsi»), Oskar Uayld («Dorian Qreyin portreti»), Qiyom Müsso («Burada və indi»), Con Kexo («Şüurları hər şey edə bilir»), Teodor Drayzer («Maliyyəçi», «Titan», «Amerika faciəsi»), Cek London («Bəyaz diş»), Bernard Şou («Piqmalion»), Ellis Makkinli («Edelveysin ətlərində»), Jorj Sand («Konsuelo»), Tomas Mayn Rid («Otseola-Seminolların rəhbəri»), Stefan Sveyq («Naməlum qadının məktubu»), Remark («Üç yoldaş»); Robin Şarma («Ferrarisin satmış Rahib») və başqaları ilə yanaşı, həm də rus müəllifləri F.M. Dostoyevski, Valeri Sinelnikov («Məqsədin gücü»), Mixail Bulqakov («Köpək ürəyi») qırğız ədəbiyyatından Çingiz Aytmatov («Əsrə bərabər gün» və «Ölüm kötüyü»), Azərbaycan ədəbiyyatından Elçin («Baş»), Çingiz Abdullayev («Qərb istisi» və «Mənəviyyatsızlıq»), Türkiyə ədəbiyyatından Əlif Şəfəq kimi müəlliflərin romanlarının tələbələrimiz tərəfindən maraqla mütaliə edilməsini gördük. Tələbələr tərəfindən bu

gün daha böyük istəklə oxunan digər azərbaycanlı müəlliflərin də bu sırada adlarını çəkmək maraqlı olardı. Bu siyahıda ön planda, əlbəttə, Elçin Səfərli qeyd edilməlidir. 306-cı qrupda keçirdiyimiz sorğudan məlum oldu ki, 34 tələbənin ən azı yarısından çoxu məhz bu müəllifin («Əgər sən bilsəydin», «Səni mənə vəd etmişdilər», «Bosforun şirin duzu», «Mən qayıdacağam», «Mən qayıdanda evdə ol», «Oraya – qayıtmamaqla», «Sənsiz xatirələr yoxdur», «Onun dəyirmi evinin bucağı», «Xoşbəxtlik resepti», «Bosfor əfsanəsi», «O yerdə ki olmalısan» və s. (hamısı rus dilində) 3000 tirajdan 50.000 tiraja qədər çoxsaylı nüsxələrdə oxuculara əsasən Moskvanın «Drofa» nəşriyyatı tərəfindən təqdim edilmiş və bestsellerə çevrilmiş romanları gənclərimiz mütaliə etməkdədir. Tələbələrimizin digər bir azərbaycanlı müəllif Elxan Elatlının əsərlərini oxumalarını da qeyd etməliyik. Tələbələrin maraq dairəsində əfqan mənşəli amerikalı müəllif Xalid Hüseyinin «Minlərlə bərq vuran günəş», «Külək dalınca qaçan» kimi romanlarını oxuma istəyi bu yazıcının oxucunu öz arxasınca apara bilmək məharətindən xəbər verməkdədir.

* * *

Biz qloballaşma şəraitində mövcudluğunu qorumağa və yaşatmağa cəhd edən ədəbiyyatımızın və onun nümayəndələrinin vəziyyətinə hər hansı korporativ istək mövqeyindən yox, onların mövcud mərhələdə durumunu göz önündə canlandırmaq mövqeyindən yanaşıırıq. Belə olduqda bir sıra hallarda konkret nümunələrə söykənilməyib özünəməxsus mülahizələrin ortaya qoyulması, ədəbiyyatımızın durumu ilə bağlı adekvat mənzərəni əks etdirməsi tamamilə mümkünsüzdür. Analoji sorğular digər ali məktəblərin humanitar, yaxud sırf filoloji fakültələrində təhsil alanlar arasında da aparmaq olar. Belə olduğu təqdirdə ədəbiyyatımızın digər ölkələrdə yox, lap elə Azərbaycanda nə dərəcədə təbliğ olunduğu, oxunduğu ilə bağlı doğru-dürüst təsəvvürlər yaranar. Lakin bu heç də belə bir anlama gəlməməlidir ki, Azərbaycan müəllifləri nəinki

Azərbaycanda, həm də onun hüduqlarından kənarında oxunula biləcək əsərlərin yaranmasına can atmamalıdırlar. Çünki ədəbi-bədii fikrin özü bunu bugünkü qloballaşma şəraitində israrla tələb etməkdir.

Ədəbiyyatın özünü konyuktura ağışuna aldığı kimi, ədəbiyyat nəzəriyyəsində, ədəbi tənqid sahəsində də vəziyyət heç də deyilən qədər ürəkaçan deyil. Bəzən nəzəri və elmi baxımdan kondisiyadan aşağı olan nümunələrlə bağlı bol-bol məqalələr, monoqrafiyalar yazılır, verilişlər təşkil edilir, onlar televiziya ekranlarından öyülür. Bu artıq elə bir həddə çatıb ki, onun qarşısında tablamaq getdikcə çətinləşir. Bəs belə olduğu təqdirdə vicdanlı ədəbi tənqid hansı mövqə sərgiləməlidir?! O hər şeydən öncə bədii-estetik dəyəri yüksək olan əsərlərin təbliği və təhlili ilə məşğul olmalı, onun tarixi, ictimai, sosial, siyasi, estetik, etik, etnik-milli mahiyyətini doğru-dürüst metodoloji mövqedən açmalı, belə əsərlərin konkret məqamlarını oxucu ictimaiyyətinə adekvat çatdırmalı, əsərin milli-mədəni, etnik-tarixi ənənələrimizlə nə qədər yaxından bağlı olduğunu və digər cəhətləri ortaya qoymalıdır. Bu kontekstdə son illərdə yazılmış və ədəbi dövriyyədə qala biləcək Anarın «Ağ qoç-qara qoç», Elçinin «Baş», Elçin Hüseynbəylinin «Yovşan qağayılar» romanlarını göstərmək olar.

* * *

Qloballaşmanın milli-ədəbi sərhədin toxunulmazlığına neqativ təsirini, söylədiyimiz kimi, nəzərdən kənarında saxlamaq olmaz. Bu gün bizim ədəbiyyatda Qərbi Avropa modelinə üstünlük vermək dəbdədir (Yeri gəlmişkən, bildirək ki, bu, təkcə Azərbaycan ədəbiyyatının yox, Türkiyə, rus, gürcü, Ukrayna, belarus və digər ədəbiyyatların da söykəndiyi örnəkdir). Burada da müsbət məqamlarla yanaşı, mənfi amilləri də nəzərə almaq gərəkdir. Roman ünsürlərinin bir sıra modellərini, yazı texnologiyalarını, müxtəlif tipli qeyri-adi gedişli mətn strukturlarını mənimsəyib tətbiq etmək səmərəli ola bilsə də, mənəvi-əxlaqi baxımdan milli, oriyentirlərin dəyişməsi, fikrimizcə, məqbul hesab edilə bilməz. Çünki Qərqi dəyərlərinin

kalka şəklində bizim mühitdə nə təbliği, nə də tətbiqi mədəniyyətimizin və ədəbiyyatımızın inkişafında müsbət nəticələrə gətirib çıxara bilməz.

Çağdaş dövrdə qloballaşma ilə bağlı fikirlər irəli sürmək yetərincə dəbə, zövqə xidmət edən bir şeydir. Çünki bu terminoloji vahid həyatımızın bütün sahələrini – iqtisadiyyatı, siyasəti, tərbiyəni, estetikani, fəlsəfəni, psixologiyani, etik problemləri, mədəniyyəti, təhsili və s. öz ağışuna aldığı kimi, ədəbiyyatı da çevrələməkdədir. Azərbaycanın ikinci dəfə müstəqillik əldə etməsi onun fərqli və şərəfli tarix səhifəsidir. Bu zaman həm də ədəbiyyatımızın Avropaya, Asiyaya yayılmasını ölkə intellektuallarının köməyi ilə həyata keçirmək zəruridir. Bu kontekstdə, düşünürük ki, bu tipli intellektualların elələri ortaya çıxmalıdır ki, (məsələn, Ç.Abdullayev, Maqsud və Rüstəm İbrahimbəyovlar, Elçin Səfərli və başqaları) onların sırasında öz ana dilində yazıb-yaratması, danışması ilə yanaşı, həm də rus, ingilis, alman, italyan, ispan, fransız, portuqal dillərində fikirlərini geniş auditoriyalara sərbəst çatdırma birlənləri olsun. Onların hazırlanmasına daha çox səy göstərilməlidir. Nümunə üçün deyək ki, Azərbaycan Dillər Universitetində, Bakı Slavyan Universitetində, Qərbi Kaspi Universitetində belə mütəxəssislər hazırlayan fakültə və ixtisaslar mövcuddur. Sadəcə olaraq onların daha hərtərəfli hazırlanmasına böyük qayğı göstərilməli və dəstək verilməlidir.

Qloballaşma təkcə kənar nümunə, element və ünsürlərin ölkəmizə importu yox, həm də bizim dəyərlərimizin digər xalqların həyatına (mədəni, fəlsəfi, ədəbi, estetik, etik və s.) daxil edilməsinə müvəffəq olmağa can atma və bu kontekstdə gözlənilən səmərənin əldə edilməsi kimi başa düşülməlidir. Biz əlimizi yanımıza salıb yalnız kənardan qəbul edilənlərin köməyi ilə ədəbiyyatımızı zənginləşdirməyi məqsəd kimi diqqət mərkəzində saxlamamalıyıq. Bu, geriləmə, yaxud staqnasiya olardı. Milli mədəniyyətimizin çoxsaylı nümunələrinin burada örnək kimi götürülüb bədii mətnə çevrilməsi, işlənilməsi və təqdir edilməsi mümkündür və zəruridir. Fikrimizcə, bütün bunları əngəlləyən bir əsas məsələ də vardır. Ortaya çıxarıl-

mı ş bədii nümunələrin və müəlliflərin layiq olub-olmamasından asılı olmayaraq, təqdir edilməsinin qarşısının alınması gündəmə gətirilməlidir. Gəlin etiraf edək ki, son onilliklərdə çeşidli çap məhsullarının sayı ağılaşmaz dərəcədə artıb. Lakin bu kəmiyyət göstəricilərinin özünü keyfiyyətdə necə ifadə etdirməsi kifayət qədər təəccüb doğuran acıdır.

* * *

Qloballaşma dövründə tərcümənin (bizim kontekstdə bədii tərcümənin) rolu daha böyükdür. Bu baxımdan ədəbiyyatımızın digər xalqların dillərinə tərcümə edilib yayılması və təbliği zəruridir. Bu iş heç də pərakəndə və sistemsiz aparılmamalıdır. Onu fundamental magistrall üzərinə qoymaq üçün plan, konsepsiya hazırlanmalıdır. Bəlkə, bəzi ölkələrdə bu tipli əsərlərin prezentasiyasını keçirmək qloballaşma şəraitində ədəbiyyatımızın, onun ayrı-ayrı nümayəndələrinin əsərlərinin təbliği istiqamətində əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Elə milli örnəklərimiz vardır ki, onların yayılması, digər xalqların dillərinə çevrilməsi əks-səda doğura bilər. Bizim örnəklərin çoxu buna tamamilə layiqdir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları bu baxımdan ən yaxşı nümunədir. Onun əvvəllərdən mövcud V.Bartold (filoloji), P.Antokolski (sətiri), V.Kafarov (natamam) və A.Axundova tərəfindən tərcümələri hələ də indiyə qədər bu əsərin uğurlu qəbulu baxımından günün tələblərini ödəmir. Alla Axundovanın tərcüməsi daha önəmli olsa da, burada mütərcimin bədii effekt qazanması nəinki leksik vasitələrdən, həm də daha çox sintaktik vahidlərdən istifadə hesabına başa gəlmişdir. Buna görə də hesab edirik ki, eposun tərcüməsinə daha səriştəli mövqedən yanaşılmalıdır. Nə üçün gürcülər «Amirani», ermənilər «David Sasunski», karelo-finlər «Kalevala», kalmıqlar «Canqar»ı və başqa xalqlar bu tipli öz örnəklərini rus və digər dillərdə layiqincə yaya biliblər, biz dünyaçaplı eposumuzu daha adekvat şəkildə rus, yaxud alman, fransız, ingilis, italyan, ispan dillərinə tərcümələrini həyata keçirə bilməmişik?

Qloballaşma yalnız kənardan gələn nümunələrin hesabına milli ədəbiyyatın zənginləşməsi yox, eləcə də doğma nümunələrin digər xalqların dillərində yayılması, bədii fakta çevrilməsi kimi dərk olunmalıdır. Qloballaşma həm də ədəbi-mədəni nümunələrimizə daha çox bağlılığımızda özünü göstərməlidir. Bu, ədəbiyyatımıza, bədii nümunələrimizə dəyər verməklə ortada olmalıdır. Bu istiqamətdə Xalq yazıçıları Anarın əsərlərinin Yunanıstanda, Avstriyada və digər ölkələrdə, Elçinin pyeslərinin Londonda ingilis rejissorları tərəfindən səhnəyə qoyulması, «Mahmud və Məryəm», «Ağ dəvə», və «Ölüm hökmü» romanlarının Berlində nəşri və s. təqdir ediləsi örnək kimi dəyərləndirilməlidir.

* * *

Qloballaşma müasir dövrdə, hər şeydən öncə, özünü postmodernist mədəniyyətin və yanaşmanın köməyi ilə də araya gətirir ki, bu da postmədəniyyət anlayışı ilə ortaya atılır. O, ənənəvi mədəniyyətdən, ənənəvi dəyərlərin devalvasiyası ucbatından fərqli olub, hər hansı ruha malik deyil. Postmodern mədəniyyət özünün identifikasiyasını, özünün müəyyənliyini itirməyə gətirib çıxarmağa meyilli olması

na baxmayaraq, milli ədəbiyyatımız özünü belə təhlükədən daim qorumağa çalışmalıdır. Postmodernizm dekonstruksiya olunmuş simulyakr işarə sənəti olmaqla, indi dünya ədəbiyyatını başına alıb getməkdədir. Burada sonsuz mətn aləmi kimi mətn fəlsəfəsi müxtəlif yönəldən interpretasiya olunsada (Anarın «Ağ qoç-qara qoç», Elçinin «Baş», K.Abdullanın «Yarımçıq əlyazma» romanlarında obrazların və hadisələrin gedişinə nəzər salsaq, bu elementlər daha çox göz önünə gəlməkdədir), gerçəklik bu çoxluğun vahidlərindən biri kimi ortada dayanacaqdır. Lakin bunu da nəzərə almalıyıq ki, postmodern yanaşmada gerçəkliyin, yaxud həqiqətin aradan götürülməsi, dünyanın və varlığın müxtəlif rakurslardan, saysız-hesabsız tərəflərdən açılması və izahı «Allahın ölümü»nə gətirən metaforik rəng ala bilir. Bu da «intermətn» və «intermətnlik» anlayışlarının ortaya gəlməsinə, daha doğrusu, mətnin poststrukturalist nəzəriyyəsinin inkişafına rəvac verməsində özünü göstərir. Rolan Bartın «Mətn» nəzəriyyəsinə görə, mətn yalnız diskursda mövcud olmaqla, ən mümkün ola biləsi mədəni kodları özündə representasiya edir. Buna görə də milli mədəniyyətimizin, söz sənətimizin müəyyənləşdirilməsində çağdaş mərhələnin özünün möhürünü vurmağa ehtiyac vardır. Bu mərhələdə ədəbiyyatımız etnik-milli dəyərlərimizin hər kiçik faktını qoruyub saxlamağa, onu zənginləşdirməyə çalışmalıdır.

* * *

Əlbəttə, qloballaşma özü ilə global problemlərin ortaya çıxmasına impuls verir. Bu elə bir prosesdir ki, milli sərhədləri bağlamaqla onun qarşısını almaq, kənarında saxlamaq da mümkün deyil. Belə cəhdlər hər hansı çabalarla da səmərə verə bilməz. Bütün xalqların, ölkələrin, dövlətlərin onun təsirinə məruz qalacağı şübhəsizdir. Bununla belə, milli-mənəvi-ədəbi-estetik modeli kifayət qədər oturaqlaşmış ədəbiyyatımızın mümkün olduqca yad nəfəslərdən, təsirlərdən ağıllı şəkildə qorunmasının qeydinə qalmaqdan başqa yolumuzun olmaması haqqında da dərinləndirilməyə ehtiyac vardır.